

KOMPARATIVNA ANALIZA OBRAZOVNIH PROGRAMA U PENALNIM USTANOVAMA SAD-A, ŠVEDSKE I SRBIJE

Jovana Turudić* i Borka Malčić

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Srbija

APSTRAKT

Motivacija za bavljenje tematikom obrazovanja u penalnim ustanovama proizašla je iz potrebe da se analiziraju aktuelni obrazovni programi u SAD-u, Švedskoj i Srbiji kako bi se uvidele progresivne ideje i radilo na jačanju obrazovne platforme u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija Republike Srbije. Kao polazne osnove iznete su istorijska perspektiva i zakonska regulativa obrazovanja u zatvorima. Metodom analize sadržaja istraženi su obrazovni programi koji se realizuju u SAD-u, zemlji sa najvećim brojem obrazovnih programa za odrasle osuđenike, i u Švedskoj, zemlji poznatoj po progresivnim obrazovnim idealima. Primenom komparativne analize zaključuje se da su obrazovni programi osuđenika u Švedskoj primer koji treba da prate penalne ustanove u Srbiji. Treba slediti ideju visokog vrednovanja obrazovanja i ulaganja u modernizaciju obrazovnih programa. Dalje bavljenje ovom temom zahteva nastavak teorijskih i empirijskih istraživanja, a njih bi trebalo usmeriti ka ispitivanju obrazovnih potreba zatvorenika i motivacije osuđenih lica za učestvovanje u obrazovnim programima.

Ključne reči: obrazovanje osuđenih lica, obrazovni programi, komparativna analiza, Sjedinjene Američke Države, Švedska, Srbija

Uvod

Ukoliko se obrazovanje posmatra kao osnovna premisa napretka i razvoja, onda ga je kao takvo neopravdano izostaviti u radu sa licima trajno ili privremeno lišenim slobode.

Naime, pravo na obrazovanje u zatvoru je regulisano međunarodnim konvencijama i preporukama (Nordic cooperation, 2009). Uvođenjem obrazovanja u zatvorske okvire postupanje prema osuđenima je humanizovano (Knežić, 2017).

* E mail: jovana.turudic@ff.uns.ac.rs

Kako navodi Knežić (2017) brojni benefiti obrazovnih programa identifikovani su u zatvorima, poput unapređivanja znanja, veština, promena navika, poboljšanja situacije za buduću reintegraciju, ali i kvalitetnije i konstruktivnije provođenje vremena tokom izvršenja zatvorske kazne. Očekuje se da će nove veštine i znanja osposobiti bivše osuđeno lice za legalno zaposlenje i ostvarivanje prihoda u skladu sa zakonom. Neophodni preduslovi za uspeh obrazovanja kao dela tretmana su adekvatnost programa, želja zaposlenih da se programi realizuju kao i motivacija osuđenih lica. Kako bi obrazovni programi bili efikasni neophodno je organizovati obrazovanje prema potrebama osuđenih lica, kao i šire društvene zajednice. Primenom obrazovnih programa teži se socijalnom osposobljavanju osuđenih lica da nakon izdržane kazne budu spremni za život u skladu sa pravnim normama (Knežić, 2017).

Postoji dovoljno empirijskih dokaza (Adedoyin & Perry, 2020; Anders & Noblit, 2011; Brewster & Sharp, 2002; Davis et al., 2013; Esperian, 2010; Hall, 2015; Ilijić, 2016; Steurer & Smith, 2003) da edukativni programi predstavljaju važan faktor u smanjenju recidiva među zatvoreničkom populacijom, tj. da imaju pozitivne efekte na ponašanje osuđenih lica i vreme provedeno u zatvoru, ali još uvek postoji nedorečenost o kakvim obrazovnim programima je reč. Naime, mali broj istraživanja (Walk et al., 2021) se bavi analizom konkretnih obrazovnih programa u zatvorima.

Iako ovi obrazovni programi evidentno predstavljaju alatku za uspešnu reintegraciju zatvoreničke populacije u društvenu zajednicu nakon oslobođenja, njen broj raste u svetu (UNESCO, 2021). U periodu 1995–2009. godine u Evropskoj uniji broj osuđenika porastao je za 24%, dok je u Srbiji taj broj u periodu 2005–2010. godine porastao za 30% (Knežić i Savić, 2013). Prateći svetsku statistiku zemalja koje su u fokusu istraživanja, uočavamo da je SAD druga zemlja u svetu sa najvećom stopom zatvorenika (1 675 400), dok Srbija ima 10 557 zatvorenika, a Švedska 7 713 (World Prison Brief, 2021).

Navedeni podaci ukazuju na potrebu detaljnije analize obrazovnih programa u različitim državama. Samim tim i cilj ovog teorijskog istraživanja jeste da se analiziraju postojeći obrazovni programi u svetu i kod nas, kako bi se u budućnosti usvojila dobra praksa u cilju jačanja obrazovne platforme u penalnim ustanovama, a u skladu sa društveno ekonomskim kontekstom države.

Istorijska perspektiva obrazovanja u zatvoru

Gotovo čitav jedan vek bio je potreban da se obrazovanje prihvati kao efikasna strategija u resocijalizaciji osuđenih lica. Iako su načelno obrazovni programi prihvaćeni kao metod rada sa licima lišenim slobode, ova tema je i dalje podložna ispitivanju.

Obrazovanje je u zatvore uvedeno prvi put u osamnaestom veku. Tačnije, istorijski razvoj korektivnog obrazovanja može se pratiti u SAD-u još od 1789. godine. Tadašnji programi zatvorskog obrazovanja nazivani su „subotnje škole“. Ono je bilo u službi opismenjavanja zatvorenika kako bi bili u mogućnosti da čitaju Bibliju. Postojalo je verovanje u isceliteljsku moć Biblije koja bi zatvorenici omogućila prepoznavanje vlastitih grehova, traženje oprostaja i ostvarenje spasenja. Tokom tog perioda lokalni kapelan smatrao se vaspitačem osuđenih (Flynn & Higdon, 2022; Jovanić i Petrović, 2017; Tanjević, 2019). Obrazovanje se kao formalna delatnost u zatvorima javlja kasnije, u Engleskoj i Velsu kao deo Zakona o parlamentarnom zatvoru iz 1823. godine. Tada je uloga obrazovanja promenjena u odnosu na inicijalnu i odnosila se na smanjenje ponavljanja krivičnih dela (Flynn & Higdon, 2022). Do sredine četrdesetih godina devetnaestog veka oblast korektivnog obrazovanja imala je sve obimniji plan i program, što je uključivalo nastavne predmete poput geografije, astronomije, psihologije i fizičkog vaspitanja (Tanjević, 2019). Smatra se da je Njujork prva država koja je inicirala da korektivno obrazovanje treba da bude dostupno u svim zatvorima. Sedamdesetih godina devetnaestog veka pokret za reformu zatvora doprineo je ekspanziji obrazovanja u penalnim ustanovama širom SAD-a. Uključivanje zatvorenika u stručne i obrazovne programe tokom izvršavanja kazne zatvora postaje praksa. Očigledno je da je razvoj penalnog obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja bio u skladu sa teorijskim konceptima o svrsi kažnjavanja, zahtevima tržišta i ekonomije (Jovanić i Petrović, 2017).

Može se zaključiti da bi, hronološki posmatrano, primena obrazovanja u zatvorima izgledala ovako: osamnaesti vek obeležen je religioznim motivom, devetnaesti vek teškim radom, dvadeseti vek individualnim tretmanom i kaznenim blagostanjem i dvadeset prvi vek strategijom rizika i terapijskom rehabilitacijom (Flynn & Higdon, 2022). Istorijski posmatrano, primetan je

humaniji odnos prema zatvorenicima i uvođenje primene obrazovanja kao sastavnog dela rehabilitacionog tretmana zatvorenika.

Shvatanje obrazovanja kao dela penološkog tretmana

Sama ideja o obrazovanju u zatvoru stara je koliko i sama ustanova. Mnogo debata je pokrenuto na temu želje modernih zatvora za kažnjavanjem, kontrolom i disciplinom. Ali, čini se da je došlo do izvesne konvergencije u ciljevima savremenog zatvora koja se ogleda u ličnoj promeni i transformaciji pojedinca, ono što danas nazivamo rehabilitacijom (Behan, 2014). Naime, prošlo je vreme kada se zatvorska kazna svodila na represiju i surovo fizičko kažnjavanje i kada je svrha zatvora bila izolacija od ostatka društva, sa ciljem da se slomi njihova ličnost, volja i duh. U modernom sistemu izvršenja kazne, sve više jača ideja približavanja zatvorenika životu na slobodi, primene resocijalizacije kao svrhe kažnjavanja i humanog postupanja sa zatvorenicima uz poštovanje njihove ličnosti, dostojanstva i ljudskih prava (Tanjević, 2019). Zatvorska kazna svakako nije dovoljna da se spreči ponovno krivično delo i zato je važno da se vreme provedeno u zatvoru iskoristi u svrhu prevencije povratka u zatvor. Kako navodi grupa autora (Hawley et al., 2013) najčešći faktori rizika od ponovnog izvršenja krivičnog dela su nizak stepen obrazovanja, profesionalni status, stavovi, nepostojanje samokontrole i životne veštine. Obrazovanje je zato jedan od ključnih aspekata rehabilitacione uloge zatvora (Coates, 2016; Hawley et al., 2013).

Pretvaranje zatvora u škole jeste ideja u zatvorskoj reformi koja datira od preko dve stotine godina do početka modernog zatvora koji je nastao kao izraz humanističkog sna zapadne civilizacije (Behan, 2014). Glavni ishod obrazovnih programa jeste usvajanje bazičnih znanja, razvoj radnih navika i stručnih kvalifikacija. Cilj je da se osuđena lica obuče u domenu budućeg zanimanja i nadoknade sve što je propušteno tokom ranijeg školovanja (Ilijić i sar., 2016). Obrazovanje ima potencijal da formira odskočnu dasku na putu ka inkluziji osuđenih lica koji se neretko suočavaju sa socijalnom izolacijom nakon izlaska iz zatvora. Obezbeđivanjem pozitivnog okruženja za učenje, zatvori mogu podržati svoje osuđene da dobro iskoriste kaznu, da poboljšaju svoje veštine i učenje, lične stavove i percepciju kao i mogućnost zapošljavanja nakon izlaska (Hawley et al., 2013). Pored navedenog, obrazovanje u zatvoru ima ulogu i u resocijalizaciji

osuđenih lica i to kroz tri funkcije: *kompensacijsku* – da pruži osuđenim licima zadovoljenje neostvarenih obrazovnih potreba; *adaptacijsku* – da pomogne osuđenim licima da se lakše prilagode uslovima života u zatvoru i *razvojnu* – da omogući osuđenim licima da ostvare svoje kreativne potencijale (Jukić i Sablj, 2017).

Izvodimo zaključak da se zatvorsko obrazovanje može posmatrati dvojako – kao formalni i kao neformalno. Formalno obrazovanje se sastoji od obrazovnih aktivnosti osmišljenih da prenesu znanja i veštine (poput osnova matematike, pismenosti i kompetencija za buduće zaposlenje), a zamišljeno je kao aktivnost sa potencijalom da izazove kritičku svest i delovanje. Neformalno obrazovanje se shvata kao unutrašnji proces življenja, konstituisan kroz rekonstrukciju ili reorganizaciju iskustva. Upravo se obrazovanje prepoznaje kao alat koji kod osuđenih lica može podstaći razvoj discipline, odgovornosti, radnih navika, emocionalne stabilnosti i konstruktivnog načina ispunjavanja slobodnog vremena (Flynn & Higdon, 2022). U tom smislu obrazovni programi predstavljaju priliku da osuđena lica steknu odgovarajuće kompetencije kojima će se potencijalno povećati mogućnost zapošljavanja nakon izlaska iz zatvora kao i sticanje socijalnih veština važnih za nastavak kvalitetnog, društvenog života (Tanjević, 2019).

Zakonska regulativa obrazovanja u zatvoru

Obrazovanje predstavlja osnovno ljudsko pravo prema Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i od suštinskog je značaja za lični razvoj (Hawley et al., 2013; Knežić i Ilijić, 2016). Pravo na obrazovanje podrazumeva pravo na doživotno učenje i kao takvo pruža priliku osuđenim licima da nauče nove veštine i povrate osećaj svrhe i smisla (UNESCO, 2021). Međunarodni pravni dokumenti kojima je regulisan rad penalnih ustanova prema rečima Knežić i Ilijić (2016) čine „Standardna minimalna pravila UN za postupanje sa zatvorenicima iz 1955, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda iz 1950, Evropska minimalna pravila za postupanje sa zatvorenicima iz 1973. i Evropska zatvorska pravila iz 1987. i 2006. godine“. Kod nas je postupak o izvršenju krivičnih sankcija pravno regulisan Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija (ZIKS, 2014). Ukoliko ZIKS uporedimo sa međunarodnim standardima, posebno sa Evropskim zatvorskim pravilima, može se zaključiti da je u dobroj meri usaglašen sa njim, posebno kada govorimo o zaštiti prava osuđenika i prava na obrazovanje

(Knežić i Ilijić, 2016). U većini razvijenih zemalja zatvorski tretman počiva na obrazovnim programima. Naime, Evropska zatvorska pravila posvećena obrazovanju zatvorenika sadrže sedam članova (Knežić i Savić, 2013), od kojih su dva – član 28.1: „Svaki zatvor treba da nastoji da svim zatvorenicima omogući pristup obrazovnim programima koji su što je moguće sveobuhvatniji i koji zadovoljavaju njihove individualne potrebe, istovremeno vodeći računa o njihovim težnjama” i član 28.7: „Što je moguće više, obrazovanje zatvorenika treba: a) da bude integrisano u obrazovni sistem države, tako da nakon izlaska iz zatvora mogu bez teškoća da nastave obrazovanje; i b) da se sprovodi pod pokroviteljstvom obrazovnih institucija van zatvora.”

Naš zakonodavni sistem takođe propisuje pravo na obrazovanje u zatvoru, ZIKS RS član 122 glasi: „Osuđeni ima pravo na osnovno i srednje obrazovanje, koje se shodno propisima koji uređuju obrazovanje organizuje u zavodu. Zavod organizuje i druge vidove obrazovanja“, a član 43 kaže: „Svrha izvršenja kazne zatvora je da osuđeni tokom izvršenja kazne primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti radi lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela“ (ZIKS, 2014). U skladu sa svrhom kažnjavanja, prema ZIKS-u, aktivnost koja može da predstavlja važnu polugu kada je reč o promeni na individualnom i društvenom planu jeste obrazovanje (Knežić i Savić, 2013). Primetno je da je i zakonska regulativa prepoznala značaj obrazovanja u penalnim ustanovama, pa se u skladu sa tim izrađuju različiti obrazovni programi za koje se pretpostavlja da će uticati na resocijalizaciju zatvorenika.

Obrazovni programi u svetu i kod nas

Način realizacije obrazovnih programa u zatvorima razlikuje se od zemlje do zemlje. To je posledica materijalnih mogućnosti, kaznene politike određene države i društvenog shvatanja značaja obrazovanja uopšte (Tanjević, 2019). Efikasnim obrazovnim programima smatraju se oni koji podstiču razvoj socijalnih veština koje će zatvorenicima pomoći da se izbore sa svojim emocijama. Pored toga, oni naglašavaju značaj akademskog, stručnog i društvenog obrazovanja čiji je cilj mogućnost zapošljavanja nakon oslobađanja (Vacca, 2004). U daljem tekstu, bavićemo se analizom obrazovnih programa u zatvorima u svetu i kod nas.

Aktuelni programi obrazovnog tretmana osuđenih lica u SAD-u

Smatra se da je SAD zemlja sa najvećim brojem obrazovnih programa dostupnih u zatvorima za odrasle osuđenike (Tanjević, 2019). Reč je o državi koja ima najrazvijeniji zatvorski sistem. Veliki broj zatvora u SAD-u pruža osuđenim licima priliku da pohađaju kurseve opismenjavanja i kontinuiranog obrazovanja odraslih. Svaki od tih programa osuđenim licima omogućava određene kvalifikacije i obučenost za određeno zanimanje, kao i validan sertifikat nakon završenog kursa (Tanjević, 2019). Istraživanje osuđenih lica u državnim popravnim ustanovama i nacionalna procena pismenosti odraslih pokazala je da je 36,6% pojedinaca u državnim zatvorima postiglo manje od srednjeg obrazovanja u 2004. godini u poređenju sa 19% opšte populacije SAD-a koji imaju 16 i više godina. U 2004. godini, samo 16,5% zatvorenika imalo je visoku školsku spremu u poređenju sa 26% opšte populacije. Kada je reč o obrazovanju nakon srednje škole, 14,4% zatvorenika je imalo završeno bar nešto nakon završetka srednjeg obrazovanja u poređenju sa 51% opšteg odraslog stanovništva SAD-a (Davis et al., 2013).

Obrazovni sistem u zatvorima SAD-a organizovan je tako da se nakon prijema osuđenih u odeljenje odmah vrši procena njegovog obrazovnog nivoa, a zatim sledi raspoređivanje u adekvatne obrazovne programe, prema rezultatima testa. Dostupni obrazovni programi realizuju se sa ciljem obezbeđivanja adekvatnog obrazovanja i stručne obuke osuđenika i predstavljaju deo šireg napora koji se ulaže radi smanjenja stope recidiva (Ilijić i sar., 2016). U SAD-u realizuju se sledeći obrazovni programi: 1) *Osnovno obrazovanje odraslih (Adult Basic Education) (ABE, I, II, III)* –program namenjen osuđenicima koji nisu ovladali osnovnim nivoom pismenosti sa ciljem da steknu osnovne obrazovne veštine poput čitanja, pisanja i matematike; u skladu sa razvijenim bazičnim veštinama, osuđenici se raspoređuju u tri navedena nivoa; 2) *Razvoj opšteg obrazovanja (General Education Development) (GED)* – obrazovni program namenjen osuđenicima koji nisu završili srednju školu, opšteg ili stručnog usmerenja; cilj je unapređenje veština čitanja, pisanja, predmeta iz oblasti društvenih nauka i matematike; 3) *Programi stručnog obrazovanja (Technical Education Programs)* – program koji nudi obuku i kvalifikaciju za određena zanimanja i verifikovan sertifikat iz različitih sektora poput trgovine, finansija, građevine, biznisa, proizvodnje i javnih usluga; ovi programi počivaju na potrebama zatvorenika, trenutnim opštim uslovima tržišta rada i potrebama društva za radnom snagom;

4) *Program sticanja diplome srednje škole (High School Diploma Program)* – program namenjen sticanju diplome srednje škole; nastavom su obuhvaćeni predmeti kao što su ekonomija, istorija, engleski i matematika; 5) *Programi samostalnog obrazovanja (Voluntary Educational Program)* –program podrazumeva nezavisne studije ili studije na daljinu (Ilijić i sar., 2016). Širom SAD-a postoji ogromna razlika u broju obrazovnih programa koji su dostupni osuđenim licima. Ipak države sa najvećim brojem zatvorskog obrazovanja su Severna Karolina (45), Kalifornija (34), Njujork (19), Viskonsin (18) i Teksas (5). Dok Kentaki, Delaver i Montana trenutno ne nude nijedan program, što znači da skoro 33.500 ljudi ne dobija nikakvu obrazovnu podršku dok su u zatvoru (Knežević, 2023).

Polazna osnova američkog zatvorskog obrazovanja jeste ideja doškoloavanja koju čini ispitivanje individualnog nivoa znanja osuđenih, a zatim u skladu za obrazovnim nivoom prilagođen obrazovni program (Ilijić i sar., 2016). Prema nalazima istraživanja koje je finansirao Zavod za pomoć pravosuđu Ministarstva pravde (Prison Education: Mapping of key data, 2012) osuđena lica koja su učestvovala u programima obrazovanja imaju 43% manje šanse da se vrate u zatvor nego ona osuđena lica koja nisu učestvovali u ovakvim programima. Programi obrazovanja daju osuđenim licima veštine i znanja neophodna za dalju budućnost. Ulaganjem u obrazovne programe pomaže se osuđenim licima da se „vrate na noge i ostanu na nogama“ kada se vrate u zajednicu (Davis et al., 2013). Dalje, analizom istraživanja RAND kompanije može se zaključiti da je zaposlenost nakon puštanja na slobodu bila 13% veća među osuđenima koji su učestvovali u akademskim ili stručnim obrazovnim programima nego među onima koji nisu. Oni koji su pohađali stručnu obuku imali su 28% veće šanse da se zaposle nakon izlaska iz zatvora od onih koji nišu prošli obuku. Izveštaj je rezultat zajedničkih napora Ministarstva za pravosuđe i Ministarstva za obrazovanje (Prison Education: Mapping of key data, 2012).

Prema nalazima Ministarstva pravde SAD-a (2013), nepismenost i kriminal su usko povezani. Više od 60% zatvorenika je potpuno nepismeno. Kada se posmatra ukupan broj ljudi koji su zatvoreni u SAD-u, 68% nije dobilo diplomu srednje škole. Federalni zavod za zatvore zahteva od svih zatvorenika koji ne znaju da čitaju i pišu da pohađaju jedan od njihovih programa opismenjavanja, a od onih koji nemaju diplomu srednje škole da učestvuju u kursu opšteg obrazovnog razvoja (*General Education Development – GED*). Kako bi se ovakva situacija

promenila, pokrenut je projekat zatvorskog obrazovanja PEP (*The Prison Education Project*) koji je proširio obrazovne mogućnosti populacije u 25 popravnih ustanova u Kaliforniji. Reč je o volonterskom programu zatvorskog obrazovanja koji obuhvata oko 3000 univerzitetskih studenata i profesora. Projekat zatvorskog obrazovanja ima za cilj da obrazuje, osnaži i transformiše živote osuđenika, obezbedi učenicima u zatvoru kognitivne alate neophodne da funkcionišu kao produktivni građani (Prison Education Project, n.d.). Takođe, Vlada je pokrenula projekte poput Poslednje šanse (*The Last Chance*) i Poslednje milje (*The Last Mile*). Oni obezbeđuju osuđenim licima programe obuke koji uključuju plaćeno šegrtovanje u velikim preduzećima (Knežević, 2023). Poslednja šansa je projekat koji je podržan od državne i lokalne vlade sa ciljem smanjenja recidiva i poboljšanja ishoda licima privremeno ili trajno lišenim slobode (National Reentry Resource Center, n.d.). Uprkos brojnim obrazovnim programima koji se realizuju u zatvorima SAD-a, problem nepismenosti je i dalje prisutan.

Primeri obrazovnih programa za rad sa osuđenim licima u Švedskoj

Pritvorsko-popravna nega u Švedskoj osmišljena je tako da uključuje i resocijalizaciju osuđenika i prvog dana prijema počinje se sa pripremom za puštanje osuđenika na slobodu. Lični obrazovni planovi su sastavni i neizostavni deo dokumentovan kao deo plana kazne zatvorenika. Švedsko zatvorsko obrazovanje sadrži pet odeljenja: 1) osnovno obrazovanje odraslih (osnovni i niži nivoi, uključujući i švedski jezik za imigrante); 2) više srednje obrazovanje; 3) stručno obrazovanje; 4) univerzitetsko i drugo visoko obrazovanje; 5) neformalno obrazovanje (npr. kursevi roditeljstva) (Pettit & Kroth, 2011). Godine 2003. uveden je model švedskog Centra za učenje koji finansira i obezbeđuje formalno, opšte obrazovanje u švedskim zatvorima (Prison Education: Mapping of key data, 2012). Reč je o inovativnom pristupu obrazovanju u zatvoru koji podražava potrebe pojedinca, nudi kvalitet, izbor i fleksibilnost, kao i podršku za nastavak učenja u zajednici. Centar za učenje pruža kurseve iz matematike i švedskog jezika ali i stručno obrazovanje. U svakom švedskom zatvoru postoji jedan Centar za učenje u kom radi jedan ili više nastavnika zaposlenih u Zatvorskoj službi, kvalifikovani da predaju na osnovnom nivou i u višim srednjim školama (Prison Education: Mapping of key data, 2012). Druga važna karakteristika zatvorskog sistema u Švedskoj je obezbeđivanje kontinuiteta između opšteg obrazovanja u zatvoru i

opšteg obrazovanja koje nudi opštinsko obrazovanje odraslih, što bi značilo da osuđena lica mogu nastaviti sa svojim školovanjem i po izlasku na slobodu. Značajna promena u zatvorskom obrazovanju u Švedskoj dogodila se 2007. godine kada je Ministarstvo za obrazovanje donelo Uredbu o obrazovanju i vaspitnoj brizi u zatvorima, prema kojoj su obrazovne aktivnosti u zatvorima morale pratiti relevantne nastavne planove i programe opštinskog obrazovanja odraslih (Prison Education: Mapping of key data, 2012). Ključna karakteristika švedskog zatvorskog sistema je kompjuterizovana platforma pod nazivom „Net Centar“ (*Net Centre*) kojom je podržano učenje na daljinu (Prison Education: Mapping of key data, 2012). Net centar omogućava zatvorenicima pristup predmetima iz preko 130 oblasti učenja, od osnovnih veština do višeg nivoa, kao i do nastavnih kompetencija izvan onoga što je dostupno u zatvoru u kom se nalaze. Nastavnici i zatvorenici komuniciraju kroz virtuelnu učionicu. Pored toga, zatvorenicima je omogućeno da sa svojim nastavnicima kontaktiraju i telefonom i putem pošte (Prison Education: Mapping of key data, 2012). Upotreba interneta u obrazovanju zatvorenika omogućava da zatvorsko obrazovanje ide u korak sa zahtevima i dešavanjima u društvu. Takođe, omogućava da se obrazovanje individualizuje i obezbedi fleksibilan način učenja. Kada se zatvorenik premesti u drugu ustanovu olakšava se mogućnost da nastavi započete nastavne aktivnosti (Pettit & Kroth, 2011).

U Švedskoj je uspostavljen nacionalni projekat poznat kao Inicijativa za obrazovanje odraslih, koji nudi sticanje veština neophodnih za učešće u doživotnom učenju i obrazovanju. Upravo je ovom inicijativom obuhvaćeno obrazovanje u zatvoru (Pettit & Kroth, 2011). Zatvorsko obrazovanje se posmatra kao potreba svakog osuđenog lica i u tom smislu se prave individualni obrazovni programi. Tako se realizuju programi namenjeni seksualnim prestupnicima, onima koji su vozili u pijanom stanju i dr. Osnovni postulat je da se iste polazne tačke za doživotno obrazovanje odraslih primenjuju u društvu u celini. Što bi značilo i u zatvoru sa određenim prilagođavanjem ciljnoj grupi. S tim u vezi osuđeno lice ima svoja prava i dužnosti kao i svaki građanin (Pettit & Kroth, 2011).

Kada je reč o obrazovnoj strukturi osuđenih gotovo polovina je završila najviši stepen formalnog obrazovanja, a skoro svaki deseti zatvorenik je pohađao treći nivo (univerzitete ili druge institute za visoko obrazovanje). Istraživanje posvećeno obrazovanju u švedskim zatvorima sprovedeno je 2006. godine od

strane istraživačkog komiteta švedske zatvorske i Probacione službe u saradnji sa Linköping univerzitetom i Službom za zatvorske kazne (Nordic Cooperation, 2009). Uzorak je činilo 900 zatvorenika. Rezultati pokazuju da je oko 40% zatvorenika završilo osnovnu školu, 34% je završilo srednju školu, a 9% je studiralo na univerzitetu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi. Prema nalazima istraživanja, osuđena lica koja su učestvovala u obrazovnim aktivnostima uglavnom su bila zadovoljna obrazovnim mogućnostima i smatrali su da zatvor nudi priliku za učenje. Nezadovoljstvo se uočava u neadekvatnoj primeni i pristupu IKT-a (Nordic Cooperation, 2009). Cilj obrazovnih programa u Švedskoj jeste da se u što većoj meri osuđenima pruže obrazovne mogućnosti kao one koje su dostupne građanima na slobodi.

Obrazovni programi u Srbiji

Prema Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija u Republici Srbiji (2014), obrazovanje, obuka, kvalifikacija i prekvalifikacija imaju važnu ulogu u zatvorskom tretmanu izvršenja krivičnih sankcija. Sa druge strane, primetni su nezadovoljavajući prostorni, kadrovski i materijalni uslovi koji utiču na realizaciju obrazovnih programa (Knežić i Savić, 2013). Naime, opšti društveni uslovi u kojima se Srbija nalazi odražavaju se na lošu situaciju u zatvorima (Ilijić i sar., 2016). Zatvori su prenaseljeni, uočava se nedostatak opreme za modernizaciju i pokretanje proizvodnje, nedovoljan je broj stručnjaka profilisanih za obuku zatvorenika, niska je motivacija osoblja zaposlenog u ustanovama koje je zaduženo za predavanja, obrazovanje, kurseve i tribine.

U srpskim zatvorima veći značaj obrazovanju pridavao se pre sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka nego sada. Sam proces obrazovanja u zatvorima tada je bio u ekspanziji. Kazneno popravni zavodi u Požarevcu, Nišu i Sremskoj Mitrovici tada su imali škole za osnovno i srednje obrazovanje osuđenika, kao i obrazovne centre. Organizovani su analfabetski kursevi, kursevi za polukvalifikovane i nekvalifikovane radnike, kao i različite obuke. Ovi programi su bili povezani sa odgovarajućim redovnim školama i samim tim se iz diplome nije moglo utvrditi da je polaznik završio školu u toku izdržavanja kazne (Ilijić i sar., 2016; Knežić i Savić, 2013). U obrazovne centre bilo je upisano više stotina osuđenih. Nakon toga je usledio manjak interesovanja za obrazovanje, pre svega zavoda za organizovanje obrazovanja. Prema dostupnim istraživanjima (Knežić i

Savić, 2013), krajem dvadesetog veka u našim kazneno-popravnim zavodima, obrazovanjem je bila obuhvaćena oko trećina osuđenika u muškim zatvorima, dok je polovina ispitanih želela da učestvuje u različitim kursevima. Žene u zatvorima nisu bile obuhvaćene obrazovanjem i skoro 40% njih bilo je nepismeno.

Inicijativa za promenu ovakve situacije i oživljavanje obrazovanja kod nas bio je pilot projekat Misije OEBS-a u KPZ-u Sremska Mitrovica. Od decembra 2006. do decembra 2007. godine 104 osobe bile su obuhvaćene osnovnoškolskim i srednjoškolskim obrazovanjem (Knežić i Stojanović, 2015). Sledeći projekat „Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama u Srbiji”, poznat i kao VET projekat, realizovan je u tri KPZ-a u Srbiji (Niš, Požarevac i Sremska Mitrovica). Smatra se primerom dobre prakse posle velike stagnacije obrazovanja (Knežić i Stojanović, 2015). Projekat je finansiran od strane Evropske unije u nastojanju da se pruži podrška Ministarstvu pravde i državne uprave u uspostavljanju održivog i produktivnog sistema stručnog obrazovanja i obuke osuđenika u svim zatvorskim ustanovama ([Nacionalna služba za zapošljavanje](#), 2013). Projekat je realizovan tokom 2011–2013. godine i rezultati koji su postignuti odnose se na razvoj koncepcije stručnog obrazovanja i obuke u zatvorskim ustanovama Srbije, na razvoj strategija jačanja svesti o potrebi sistema resocijalizacije koje bi se odvijalo kroz njihovo zapošljavanje, kao i na obuku nosioca stručnog obrazovanja (Knežić i Stojanović, 2015). Programom je bila predviđena obuka osuđenika za pet struka: zavarivanje, stolarstvo, pekarstvo, povrtarstvo i štampanje sito-štamptom. Čak 95% polaznika su uspešno osposobljeni za rad (Ilijić i sar., 2016).

Prema zvaničnim statističkim podacima iz aprila 2006. godine u kazneno-popravnim zavodima u Republici Srbiji nalazilo se 8 532 lica lišenih slobode, od čega je 6 057 osuđenih lica, 1 863 pritvorenih lica i 212 lica kažnjenih u prekršajnom postupku (Ministarstvo pravde RS, 2006). Procenat recidivizma je iznosio približno 65%. Odnos broja osuđenih u odnosu na ukupnu populaciju smešta naš sistem u prosek razvijenijih evropskih zemalja. Kada je reč o obrazovnoj strukturi, prema podacima iz 2009. godine (Ministarstvo pravde RS, 2009) bilo je 2,8% potpuno nepismenih osuđenih lica, 15,2% sa nepotpunom osnovnom školom i 26,5% imalo je završenu osnovnu školu, koji se ipak svrstavaju u grupu funkcionalno nepismenih. Krajem 2013. godine prema zvaničnim podacima 1,9% osuđenih je bilo nepismeno, sa nezavršenom osnovnom školom

21% i 2,8% sa nezavršenom srednjom školom (Jovanić i Petrović, 2017). Ovi podaci ukazuju na konstantno prisustvo problema neobrazovanosti osuđenih (Jovanić i Petrović, 2017). Podaci istraživanja rađeni na 85 recidivista KPZ-a Sremska Mitrovica (jun 2015. godine) govore da veliki deo osuđenika (61%) nije učestvovao u obrazovnim programima zbog trajanje kazne i nepostojanja uslova, a ne odsustva motivacije. Neki od njih navode da su čak više puta tražili ali da im nije odobreno (Knežić i Savić, 2015).

U KPZ Sremska Mitrovica, prema rečima Knežić i Savić (2013), postoji mogućnost osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja, ali osuđenici u veoma malom broju koriste te mogućnosti. Preko 200 osuđenika ima potrebu za osnovnoškolskim obrazovanjem, ali je samo 10% njih uključeno u ovaj vid školovanja, 514 osuđenika je bez srednje škole, a samo njih 15 pohađa srednju tehničku školu (Knežić i Savić, 2013). Istraživanjem koje je sprovedeno krajem 2011. godine u kazneno-popravnim zavodima u Srbiji (Zabela i Sremska Mitrovica) na uzorku od 260 osuđenih, 55% ispitanih osuđenih lica je motivisano za nastavak školovanja, dok 43% njih ne želi nastavak školovanja, dok sa druge strane većina osuđenih smatra da obrazovanje utiče na promenu u ponašanju, ipak je mali broj njih koji su spremni na tu promenu (Knežić i Savić, 2013). Istraživanjem koje je sprovedeno u KPZ Sremska Mitrovica na uzorku od 120 osuđenih lica potvrđena je hipoteza da uključenost osuđenih u programe obrazovanja ostvaruje pozitivne efekte na ponašanje osuđenih. Uključivanjem osuđenih u osnovnoškolsko obrazovanje ili profesionalnu obuku može da redukuje rizik recidivizma, pa se stoga smatra da ulaganje u obrazovne sadržaje predstavlja dugoročno isplativu investiciju (Knežić i Ilijić, 2016).

Komparacija obrazovnih programa

Iako je reč o tri države sa potpuno različitim društveno-ekonomskim kontekstom, u daljem tekstu pokušaćemo da analiziramo prednosti i mane obrazovnih programa u penalnim ustanovama SAD-a, Švedske i Srbije, kako bi isti bili naposljetku upoređeni. Na osnovu činjenica sakupljenih u ovom radu pokušaćemo da uočimo mogućnost poboljšanja obrazovnog sistema u zatvorima naše države.

SAD je država sa najrazvijenijim zatvorskim sistemom i najvećim brojem obrazovnih programa. Osuđeni imaju pravo učešća u programima namenjenim sticanju osnovnog obrazovanja sa ciljem razvoja veština čitanja, pisanja i matematike; srednjeg obrazovanja sa ciljem unapređenja veština čitanja, pisanja ali i predmeta društvenih nauka i matematike; imaju pravo učešća u programima koji nude obuku i kvalifikaciju za određena zanimanja i u programima koji podrazumevaju samostalno obrazovanje i studije na daljinu. Možemo primetiti da je lepeza ponude obrazovnih programa u zatvorima SAD-a izuzetno široka. Istraživanjima je dokazana efikasnost obrazovnih programa u SAD-u, navodeći da veštine koje osuđeni steknu osiguravaju njihovu dalju budućnost. Izraženo u procentima, postoji 43% manje šanse da se vrate u zatvor i povećana je mogućnost zapošljavanja za sve osuđene koji su učestvovali u akademskim ili stručnim obrazovnim programima. Pored obrazovnih programa u budućnost osuđenih ulaže se inicijativama i projektima kako bi se obezbedila radna mesta i mogućnost šegrtovanja po izlasku na slobodu i smanjio recidiv. Ali, pored toga i dalje je statistički veoma jasno da je više od pola osuđenih nepismeno, a pojedine države trenutno ne nude nijedan program, što znači da veliki broj osuđenih ostaje bez ikakve obrazovne podrške u zatvoru. Srbija nema toliko raznovrsnu ponudu obrazovnih programa kao SAD. U Srbiji osuđeni imaju pravo na učešće u osnovnom, srednjem i stručnom obrazovanju. Fokus je na stručnom obrazovanju i obuci kojom osuđeni stiču kvalifikacije i uključuju se u radne pogone koji postoje unutar zavoda. Zapošljavanje se posmatra kao vid organizovanog sistema resocijalizacije. Radom u zavodu osuđeni razvijaju veštine koje će im osigurati zakonit posao nakon izlaska. Iako je kao osnovni cilj tretmana postavljena resocijalizacija, statistika pokazuje da procenat recidiva iznosi 65%, a neobrazovanost osuđenih je konstantno prisutan problem. Kao i u primerima prethodne dve države, u Švedskoj postoji realizacija osnovnog, srednjeg i stručnog obrazovanja uz dodatni fokus na visokom i univerzitetskom obrazovanju, ali i neformalnom. Reč je o inovativnoj dimenziji obrazovanja u penalnim ustanovama. Glavna odlika obrazovnih programa u Švedskoj jeste koncept doživotnog učenja i učenja na daljinu, a smisao i svrha realizacije obrazovnih programa je resocijalizacija sa kojom se počinje prvog dana prijema u zatvoru. Analiziranjem relevantne literature uočavamo ogromne napore koji se ulažu u realizaciju obrazovnih programa osuđenih u Švedskoj. Upotreba interneta, virtuelnih učionica, poverenje, poštovanje i podrška osuđenima kao građanima je

revolucionarni korak koji je doveo do statistike koja govori da je gotovo polovina osuđenih završila najviši stepen formalnog obrazovanja, a skoro svaki deseti univerzitet ili visoku školu.

Vrlo je očigledno da su zatvori ogledalo društvene situacije jedne zemlje. Način na koji se vrednuje obrazovanje i kolika mu se pridaje važnost uopšte, biće predstavljen unutar penalnih ustanova. Iz svega navedenog primetna je i ne tako dobra statistička situacija po pitanju stepena obrazovanja zatvorenika u srpskim zatvorima. Promenom društvene orijentacije ka visokom vrednovanju obrazovanja i mogućnosti resocijalizacije osuđenih putem obrazovnih programa, ulaganjem u modernizaciju obrazovnih programa u penalnim ustanovama i zapošljavanjem andragoga kao stručnog kadra za obrazovanje odraslih koji bi mogli rešiti problem motivacije zatvorenika u znatnoj meri se može popraviti slika o srpskim zatvorima. To bi označavalo spremnost da se uči iz primera dobre prakse, kao što je Švedska.

Zaključna razmatranja

Realizacija obrazovnih programa u zatvorima predstavlja vrlo kompleksan proces kojim se može uticati na ponašanje pojedinca u penalnoj ustanovi i društvenoj zajednici sa ciljem da se izazovu pozitivne promene (Ilijić i sar., 2016). Cilj izvršenja kazne zatvora treba posmatrati kao priliku da osuđeni ovladaju prihvatljivim socijalnim veštinama radi što bolje socijalne reintegracije. Obrazovanje predstavlja jedno od vrlo efikasnih sredstava za ostvarivanje poželjnog cilja (Ilijić i sar., 2016).

U inostranoj penološkoj praksi, poput švedske, uviđaju se brojni obrazovni programi dostupni osuđenima, povezanost sa obrazovnim centrima u društvenoj zajednici kao i opšta težnja za obrazovanjem osuđenih. SAD takođe nude širok spektar obrazovnih programa, ali statistika ne pokazuje visok nivo obrazovanosti osuđenih kao što je slučaj u Švedskoj. Kao i u SAD-u, obrazovni programi kod nas nisu dostupni u svim zatvorima, a tamo gde postoje mogućnosti nedostaje motivacije. Opšti stav je da vlada trend niskog vrednovanja značaja obrazovanja i nepridavanja tolikog značaja realizaciji obrazovnih programa u zatvorima. Naš penološki sistem susreće se sa brojnim teškoćama i ograničenjima.

Iz svega navedenog može se zaključiti da svaka država zakonom reguliše pravo osuđenih lica na obrazovanje i učešće u obrazovnim programima. U praksi,

organizovanje obrazovnih programa ograničavaju kadrovske mogućnosti i nedostatak motivacije, kako osoboljia tako i samih osuđenih lica. Iako se na obrazovanje gleda kao na efikasnu strategiju u borbi protiv recidiva, zatvori još uvek ne iskorišćavaju taj potencijal do kraja. Iz tih razloga, neophodna su dalja istraživanja obrazovanja u zatvorima. Potrebno je empirijski ispitati motivaciju osuđenih za pohađanje obrazovnih programa, otkriti faktore koji utiču na smanjenje motivacije. A sa druge strane, isto tako empirijski istražiti motivaciju i uključenost službe za tretman u realizaciji obrazovnih programa.

Obrazovanje u zatvorima je deo humanog tretmana i predstavlja važan aspekt civilizovanog društva (Nordic cooperation, 2009). U skladu sa društvenom slikom vrednovanja obrazovanja uopšte, preslikana je težnja za organizacijom obrazovanja u zatvorima, a o tome najbolje svedoči ova komparativna perspektiva.

COMPARATIVE ANALYSIS OF EDUCATIONAL PROGRAMS IN THE PENAL INSTITUTIONS IN THE USA, SWEDEN AND SERBIA

ABSTRACT

The motivation for dealing with the topic of education in penal institutions came from the need to analyze current educational programs in the USA, Sweden and Serbia to see progressive ideas and work on strengthening the educational platform in institutions for the execution of criminal sanctions in the Republic of Serbia. The historical perspective and the legal regulation of education in prisons were presented as starting points. Employing the method of content analysis, this paper investigates the educational programs implemented in the USA, the country with the largest number of educational programs for adult convicts, and Sweden, the country known for its progressive educational ideals. By applying comparative analysis, it is concluded that the educational programs for convicts in Sweden are an example that penal institutions in Serbia should follow. The ideas of a high valuation of education and investment in the modernization of educational programs should be followed. Further dealing with this topic requires continuation in the form of theoretical and empirical research. Future research should be directed toward examining the educational needs of prisoners and the motivation of convicted persons to participate in educational programs.

Key words: education of convicts, educational programs, comparative analysis, the United States of America, Sweden, Serbia

Reference

- Adedoyin, A. C., & Perry, A. (2020). A Systematic Review of Effective Educational Interventions to Address Prison Recidivism among African American Males. *The Journal of Criminal Justice Professionals*, 1(2), 70–79.
- Anders, A. D., & Noblit, G. W. (2011). Understanding effective higher education programs in prisons: Considerations from the incarcerated individuals program in North Carolina. *Journal of Correctional Education*, 62(2), 77–93.
- Behan, C. (2014). Learning to escape: Prison education, rehabilitation and the potential for transformation. *Journal of Prison Education and Reentry*, 1(1), 20–31.
- Brewster, D. R., & Sharp, S. (2002). Educational Programs and Recidivism in Oklahoma: Another Look. *The Prison Journal*, 82(3), 314–334.
<https://doi.org/10.1177/0032885502082003>
- Coates, D. S. (2016). *Unlocking Potential: A review of education in prison*. Ministry of Justice of UK.
- Davis, L. M., Bozicki R., Steele J. L., Saunders, J., & Miles, J. N. V. (2013). *Evaluating the effectiveness of correctional education: A meta-analysis of programs that provide education to incarcerated adults*. RAND Corporation.
- Esperian, J. H. (2010). The effect of prison education programs on recidivism. *Journal of Correctional Education*, 61(4), 316–334.
- Flynn, N., & Higdon, R. (2022). Prison Education: Beyond Review and Evaluation. *The Prison Journal*, 102(2), 196–216.
<https://doi.org/10.1177/003288552210792>
- Hall, L. L. (2015). Correctional education and recidivism: Toward a tool for reduction. *Journal of Correctional Education*, 66(2), 4–29.
- Hawley, J., Murphy, I., & Souto-Otero, M. (2013). *Prison Education and training in Europe. current stay-of-play and challenges*. European Commission.
- Ilijić, L., Pavićević, O. i Glomazić, H. (2016). Potrebe i mogućnosti obrazovanja osuđenika. *Andragoške studije*, 11, 75–93.
<https://doi.org/10.5937/andstud1602075I>
- Ilijić, Lj. (2016). *Uticaj obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja na redukciju recidivizma kod osuđenih lica* [Neobjavljena doktorska disertacija].

Univerzitet u Beogradu.

<https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6758>

- Jovanić, G. i Petrović, V. (2017). Potrebe, praksa i efektivnost obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja osuđenih. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 16(2), 199–221.
- Jukić, R. i Sabljo, M. (2017). Penološka andragogija–zatvorski tretman i mogućnosti resocijalizacije zatvorenika. *Andragoški glasnik: Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 21(1–2), 27–36.
- Knežević, O. (2023, January 12). Prison education across the U.S. *Degree Choices*. <https://www.degreechoices.com/blog/prison-education-usa/>
- Knežić, B. (2017). *Obrazovanje osuđenika: način da se bude slobodan*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Knežić, B. i Ilijić, L. (2016). Stručno obrazovanje osuđenika: iskušenja nade. *Obrazovanje odraslih*, 16(2), 51–72.
- Knežić, B. i Savić, M. (2013). Obrazovanje u zatvoru - od prava do realizacije. *Andragoške studije*, 1, 99–116.
- Knežić, B. i Stojanović, M. (2015). Odnos recidivista prema obrazovanju u KPZ. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(2), 63–77.
- Ministartvo pravde Republike Srbije (2006, april). *Statistika*. Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Ministarstvo pravde Republike Srbije. <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/statistika/>
- Ministarstvo pravde Rebuplike Srbije (2009). *Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2009. godinu*. <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/images/izvestaj%202009.pdf>
- Nacionalna služba za zapošljavanje (2013). *Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama Srbije*. https://www.nsz.gov.rs/live/info/podr_ka_stru_nom_obrazovanju_i_obuci_u_zatvorskim_ustanovama_srbije.cid2696
- Nordic Cooperation – Nordic Prison Education (2009). *Education in Nordic prisons: Prisoners' educational backgrounds, preferences and motivation*. Nordic Council of Ministers.
- Pettit, M. D., & Kroth, M. (2011). Educational services in Swedish prisons: successful programs of academic and vocational teaching. *Criminal Justice Studies*, 24(3), 215–226.

- Prison Education: Mapping of key data* (2012). Annex 6 – Case study: The Learning Centre, Sweden. GHK – European Commission.
- Prison Education Project (n.d.). <https://www.prisoneducationproject.org/>
- National Reentry Resource Center. (n.d.). *Second Chance Act*.
<https://nationalreentryresourcecenter.org/second-chance-act>
- Steurer, S. J., & Smith, L. G. (2003). *Education Reduces Crime, Three-State Recidivism Study - Executive Summary*. Lanham, MD: Correctional Education Association.
- Tanjević, N. (2019). Pravo na obrazovanje i rad osuđenika-raskorak između potrebe i mogućnosti. *Trendovi u poslovanju*, 7(1), 7-14.
- UNESCO Institute for Lifelong Learning. (2021). *Education in prison: a literature review*. UNESCO.
- Vacca, J. S. (2004). Educated prisoners are less likely to return to prison. *Journal of Correctional Education*, 55(4), 297-305.
- Walk, D., Haviv, N., Hasisi, B., & Weisburd, D. (2021). The role of employment as a mediator in correctional education's impact on recidivism: A quasi-experimental study of multiple programs. *Journal of Criminal Justice*, 74, 101815. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2021.101815>
- World Prison Brief (2021). <https://www.prisonstudies.org/>
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (2014). *Službeni glasnik RS*, br. 55/2014.

